

شناخت گیاهان دارویی و معطر ایران

گردآوری، تألیف و ترجمه

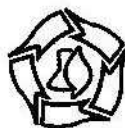
دکتر ولی الله مظفریان

عضو هیأت علمی مؤسسه تحقیقات جنگل ها و مراتع کشور

(گیاهشناس)

سازمان امور و فناوری روستا جمهوری
مستاد توسعه علوم و فناوری گیاهان
دارویی و طب ایرانی

شبکه ملی پژوهش و
فناوری گیاهان دارویی

تهران ۱۳۹۱

فهرست نویسی پیش از انتشار

- سرشناسه: مظفریان، ولی الله. ۱۳۳۲.
عنوان و نام پدیدآور: شناخت گیاهان دارویی و معطر ایران / ولی الله مظفریان.
مشخصات نشر: تهران: فرهنگ معاصر، ۱۳۹۱.
مشخصات ظاهری: ۱۴۴ ص: مصور (رنگی).
وضعیت فهرست نویسی: فیا
یادداشت: نمایه.
موضوع: گیاهان دارویی - ایران
موضوع: گیاهان معطر - ایران - شناسایی
رده بندی کنگره: ۶۱۵ / ۳۲۰۹۵۵
رده بندی دیویی: ۶۱۵ / ۳۲۰۹۵۵
شماره کتابشناسی ملی: ۲۹۸۵۹۲۲

جمهوری اسلامی و فناوری ریاست جمهوری
ستاد توسعه علوم و فناوری گیاهان
دارویی و طب ایرانی

شبکه ملی پژوهش و
فناوری گیاهان دارویی

با همکاری انتشارات فرهنگ معاصر

شناخت گیاهان دارویی و معطر ایران

ولی الله مظفریان

عضو هیأت علمی مؤسسه تحقیقات جنگل ها و مراتع کشور

حروف نگاری، صفحه آرایی و چاپ:

واحد کامپیوتر و چاپ فرهنگ معاصر

چاپ اول: ۱۳۹۱ / تیراژ: ۳۰۰۰ نسخه

کلیه حقوق مادی این اثر متعلق به

شبکه ملی پژوهش و فناوری گیاهان دارویی است.

فهرست مطالب

پیش گفتار.....	سه
مقدمه شبکه ملی پژوهش و فناوری گیاهان دارویی.....	نه
نکاتی در مورد این کتاب و روش استفاده از آن.....	پانزده
متن.....	۱
گیاهان کاشته شده و خودرویی دارویی که در میان گیاهان دارویی کتاب دیده نشده‌اند.....	۱۳۱۶
منابع گیاهان دارویی.....	۱۳۱۷
منابع فلورستیک.....	۱۳۱۷
منابع استفاده شده از تصاویر آنها.....	۱۳۱۸
کتابها و مقالاتی که صرفاً از نامهای علمی ارائه شده در آنها برای تکمیل اطلاعات گیاهان دارویی، مورد استفاده قرار گرفته است.....	۱۳۱۸
نمایه نامهای فارسی.....	۱۳۲۰
پیشگفتار انگلیسی.....	I-VI
نمایه نامهای علمی گیاهان.....	1
نمایه نامهای انگلیسی.....	42
واژه نامه اصطلاحات طبی و دارویی.....	57
تکمله دوم: گیاهان دارویی کاربردی توسط مردم بومی که در منابع معتبر فاقد اطلاعات علمی است..	68

به نام خداوند بخشنده مهربان، همو که قلم به دست نویسندگان داد

پیش گفتار

ایران با پیشینه تاریخی درخشان و وسعت زیاد، یکی از بنیانگذاران تمدن انسانی به شمار می آید که با توجه به تنوع زبان و اقوام و شرایط اقلیمی و جغرافیایی متنوع از گیاهان به فراخور حال و بنا به ضرورت استفاده می کرده است که متأسفانه تا پیش از اسلام اطلاعات جامع و دقیقی از دانش گیاهان دارویی آن موجود نیست. حکومت روم و یونان باستان در نقطه‌ای دیگر از جهان دارای آثار و بقایای به جا مانده است که توسط دیوسکورید و جالینوس در سده اول و دوم میلادی نشر یافته و تا دوران رنسانس در اروپا نیز اغلب اطلاعات تبادل شده در مورد گیاهان دارویی، برگرفته از دانش آنان است. ظهور اسلام و گسترش آن در ایران و بخش‌هایی از آفریقا و اروپا و تأسیس بیت‌الحکمه در سال ۲۴۷-۲۳۲ ق به دست مأمون و متوکل عباسی و لزوم دسترسی به اطلاعات گیاهان دارویی دانشمندان یونانی و عربی را بر آن داشت تا به تألیف، ترجمه و تطبیق دانش موجود مربوط به گیاهان دارویی به زبان عربی بپردازند. آنها تنها منبع قابل دسترس یعنی مفردات پزشکی دیوسکورید را ترجمه کردند که کاری بس دشوار بود، زیرا بسیاری از گیاهان مندرج در آن در حوزه کشورهای عربی یافت نمی‌شد و اسامی اغلب نامأنوس بود و قابلیت ترجمه نداشت؛ لذا افرادی همچون استفان بن بسل و حنین بن اسحاق (۲۶۰-۱۹۲ ق) به معرب کردن نام‌های بسیط و بعضاً بازنویسی نامهای مذکور در مفردات پزشکی دیوسکورید با رسم الخط عربی پرداختند که سبب اختلاط و اختلال شدیدی درباره گیاهان دارویی و مترادف اسامی آنها شد. در آن دوران، در فاصله سال‌های ۲۵۰ تا ۳۱۳ ق (۹۲۵-۸۶۴ م) محمد بن زکریای رازی یکی از دانشمندان است که به تألیف و گردآوری اطلاعات مربوط به گیاهان دارویی اقدام نمود و الحاوی فی الطب و دیگر آثار او گویای این موضوع است. پس از او، ابوریحان بیرونی (۴۴۰-۳۶۲ ق / ۱۰۴۸-۹۳۷ م)، هم عصر ابوعلی سینا، سیدنه فی الطب را تألیف کرد که در آن اطلاعات گذشته تا زمان خویش را گردآورد و امروزه برگردان آن در دسترس است. در حوزه دانش گیاهان دارویی، از میان دانشمندان اسلامی می‌توان از ضیاءالدین ابومحمد ابن بيطار المالقی معروف به ابن بيطار نام برد که آثار او تأثیر بسزایی در طب سنتی مردم اروپا و ایران داشته است. او در نیمه دوم قرن ششم هجری می‌زیست و اطلاعات خود را بیشتر از کتاب دیوسکورید و دیگر دانشمندان پس از او و پیش از خود اقتباس می‌کرده و بر آنها مطالبی افزوده است. در اینجا می‌توان یکی دیگر از حکیمان دوره اسلامی به نام علی بن حسین انصاری (معروف به حاج عطار در سال‌های ۸۰۶-۷۲۹ ق) را نام برد که اختیارات بدیعی را که عمدتاً در مورد گیاهان دارویی می‌باشد، تألیف کرده است. به حق باید از محمد مؤمن تنکابنی (در فاصله سال‌های ۱۱۰۵-۱۰۷۷ ق / ۱۶۶۷ م) نام برد که از پزشکان دوره صفویه بوده و تحفه المؤمنین یا تحفه حکیم مومن از تألیفات اوست.

جایگاه محمد حسین عقیلی خراسانی (۱۱۸۳ ق / ۱۷۶۹ م) در طب سنتی ایران کاملاً درخشان است. او با تألیف و گردآوری مخزن الادویه در صدد بوده تا اطلاعات پیش از دوران خود را تحلیل و گردآوری نماید. از ویژگی‌های کار او در تألیف این اثر به کارگیری اسامی لاتینی (زبان‌های اروپایی) و واژه‌های عربی است. امروزه تحفه حکیم مؤمن و مخزن الادویه به زبان فارسی برگردانده شده است. شاید معضل بزرگ این دو کتاب و آثار پیش از آنها نداشتن زبان مشترک علمی و تفسیرهای به رأی نویسندگان آنهاست. طوری که درک و فهم مطالب در بسیاری از موارد قابلیت به روز شدن را ندارد. از طرف دیگر، گیاهان معرفی شده، دارای خاستگاه‌های متنوع است و پراکندگی جغرافیایی وسیع و اغلب خارج از ایران دارند. پس از این تاریخ و با آغاز رنسانس در اروپا و یکدست شدن زبان علمی گیاهشناسی و یافتن خط و مشی یکسان، در ایران نیز ارتباط با مجامع علمی اروپا آغاز گردید. سلیم، پزشک ناصرالدین شاه و استاد مدرسه دارالفنون در رشته طبیعی، کتابی تألیف کرده که تا حدودی برخی از گیاهان دارویی ایران را معرفی کرده است. با تأسیس دانشگاه تهران تحول چشمگیر و نوبنی در عرصه دانش گیاهان دارویی به وجود آمد. جایگاه افرادی که در دانشکده داروسازی و دانشکده علوم دانشگاه تهران به پژوهش و تفحص پرداخته‌اند کاملاً روشن است و هر یک به فراخور حال اطلاعات گیاهان دارویی را افزایش داده‌اند.

در اینجا باید به حق از احمد یارسا به عنوان گیاهشناس یاد کرد که علاوه بر برگردان *Flora Orientalis* به اضافه و تلخیص آن پرداخته و با انجام مسافرت‌های زیاد در ایران و شرکت در مجامع علمی تلاش نموده تا اسامی گیاهان ایران با اعم از فارسی و غیر فارسی جمع‌آوری و معرفی نماید. پس از تأسیس دانشگاه، افرادی که در دانشکده داروسازی به پژوهش و تدریس مشغول بوده‌اند سهم بسزایی در معرفی گیاهان دارویی ایران داشته‌اند. در کنار آنها سیمه است از دکتر علی زرگری ستایش کرد، زیرا وی از منابع معتبر اروپایی و مطابق با دانش خود گیاهان دارویی در ایران را تألیف کرده، این آثار تا به امروز سرمشق و سندی معتبر برای علاقه‌مندان به گیاهان دارویی است.

با تأسیس مدرسه عالی فلاح (دانشکده کشاورزی) افراد تحصیل کرده اروپایی برای تدریس به ایران آمدند و از گیاه‌شناسان بزرگ دیگری نیز دعوت کردند تا به ایران بیایند. آنان در کنار انجام کارهای بزرگ مانند *Flora orientalis* (E. Boissier 1867-1888) و *Flora-de'l Iran* (A. Parsa 1942-1960) به جمع‌آوری و معرفی گیاهان ایران به عنوان گنجینه‌ای بزرگ به جهان گیاهشناسی پرداختند. رشتگر (K. Rechinger II)، بنا به دعوت اروین گائوبا (F. Gauha) و اسفندیاری، استادان وقت گیاهشناسی دانشکده کشاورزی کرج، به ایران آمد. او و همکارانش طی مسافرت‌های متعدد به نقاط مختلف ایران اولین سنگ بنای نگارش فلور ایرانیکا را بنیاد نهادند. وی در سال ۱۹۶۳ اولین جلد از کتاب فلور ایرانیکا را با معرفی گیاهان تیره گل شیپوری (Araceae) در ایران آغاز نمود و تا به امروز (سال ۲۰۱۲)، ۱۷۹ نسخه از این مجموعه به زبان لاتینی منتشر شده که برای دست‌اندرکاران علم گیاهشناسی و داروسازی و کلیه علاقه‌مندان به شناخت گیاهان ایران از با معتبرترین منابع در دسترس است. در این مجموعه از کتاب‌ها تا کنون قریب به ۸ هزار گونه از گیاهان خودروی ایران معرفی شده که به جد باید گفت هر گونه کار علمی با هدف معرفی گیاهان دارویی بدون استفاده از این منبع علمی بزرگ و بدون توجه به پراکندگی جغرافیایی این گیاهان و حضور و عدم حضور آن در ایران، کاری نسبتاً بی‌هوده است.

شایان ذکر است که پس از تأسیس دانشگاه تهران و دسترسی به دانش مردم اروپا و نگارش فلور ایرانیکا و شناخت گیاهان به دست ایرانیان و افزایش دانش گیاهشناسی دریچه‌ای جدید به سوی علاقه‌مندان به

گیاهان دارویی گشوده شد حال به بررسی وضعیت امروزی گیاهان دارویی و مقایسه آن با گذشته می پردازیم. با نگارش فلورهای جدید و با پیشرفت علم گیاهشناسی مدرن تعداد گونه‌های شناخته شده در ایران به ۸ هزار گونه بالغ می‌گردد، قطعاً در میان این تعداد بخشی نیز در ردیف گیاهان دارویی قرار می‌گیرد. با نگاه اجمالی به گذشته گیاهان دارویی و طب سنتی در ایران می‌یابیم که با توجه به محدودیت‌های امکانات ارتباطی و نبود وسایل ارتباط جمعی و زبان مشترک علمی، اغلب گیاهان دارویی به کار گرفته شده مربوط به ناحیه‌ای خاص بوده که طبیب طب سنتی در آنجا زندگی می‌کرده، بنابراین تعدادی از گیاهان که در محدوده جغرافیایی خاصی رویش داشتند، در آنجا مصرف می‌شده و در جایی دیگر اصولاً شناخته شده نبوده است. اگرچه برآورد تعداد گونه‌های گیاهی مورد استفاده در طب سنتی کاری دشوار است ولیکن با کمی اغماض شاید بتوان ادعا کرد که حداکثر تعداد آنان به ۴۰۰ گونه نمی‌رسید و این در حالی است که تعدادی از آنها در ردیف ادویه‌جات و برخی از داروهای وارداتی می‌باشند. امروزه نیز با مراجعه به عطاری‌ها و دست‌اندرکاران طب سنتی فراتر از رقم مذکور یافت نمی‌گردد و اغلب گیاهان مصرفی از انواع شناخته شده، فراوان و رایج می‌باشند. در حال حاضر با پیشرفت علم و گشایش مراکز پژوهشی و دانشکده‌های داروسازی و مراکز گیاهشناسی متعدد و دست‌یابی به رقم ۸ هزار گونه این امکان را فراهم آورده که با شکیبایی و حوصله در خور کار علمی با دقت موشکافانه در یک تصمیم جمعی با ایجاد یک مرکز مهم بررسی و شناخت گیاهان دارویی و شناسایی مواد مؤثر و انجام فعالیت‌ها و آزمایشات بالینی، کار سترگ شناخت و معرفی گیاهان دارویی را به انجام رسانیده و از هرج و مرج‌های موجود و رفتارهای غیر علمی پرهیز نماییم.

با نگاهی به سرگذشت چندساله اخیر گیاهان دارویی به این نتیجه می‌رسیم که بخش عمده دانش طب سنتی با رویکرد نوین، برگرفته از دانش مردم اروپا و سایر ملل است که اغلب درباره گیاهان کشورهای خود کار کرده‌اند و برای مصارف آنها دلایل متقن و محکمی دارند. در حالی که در ایران، بدون توجه به امکان رویش و حضور گیاهان معرفی شده در منابع آنان کتاب‌های آنها به فارسی برگردانده شده است. با مراجعه به این آثار درمی‌یابیم که عدم توجه کافی به موضوع رویش گیاهان در ایران و تطابق شرایط رویشگاهی، فقط تعدادی نام به فهرست گیاهان دارویی در ایران اضافه شده است. در حالی که مردم و فرهنگ ایرانی نسبت به آنها بیگانه‌اند و آنچه را که در گذشته داشته‌اند یعنی اعتماد و اعتقاد به طب سنتی را نیز از دست داده‌اند و برای این اعتمادسازی و برگرداندن دانش بومی خود، نیازمند تحقیقات منسجم و جلوگیری از پراکنده‌کاری‌ها می‌باشیم. مشکل بزرگ دیگر، برگردان متون قدیمی دارویی و ترجمه برخی از اسامی و به روز کردن آنهاست که لازمه چنین حرکتی شناخت دقیق گیاه و تطبیق آن با خواص دارویی بیان شده و بررسی خاستگاه و پراکندگی آنها در سایر کشورهاست. از آنجاکه تا به امروز بازنویسی متون دارویی ایران با اتکا به فرهنگ دارویی یونانی و عربی انجام پذیرفته، نام‌های مجعول و ناصحیح متعددی وارد فرهنگ دارویی ایران شده است؛ باید به مترجمان و بازنویسان هشدار داد که از کارهای نامعتبر پرهیز نمایند. امروزه نیز یکی از مشکلات موجود، ترجمه کتاب‌های بسیار و برگرفته از منابع دیگران بدون داشتن قدرت تجزیه و تحلیل مطالب است که سبب ورود اطلاعات نادرست بسیاری به فرهنگ امروزی گیاهان دارویی شده و در بسیاری از موارد متأسفانه این اطلاعات توسط افراد ناوارد و فاقد دانش کافی وارد جامعه علمی شده است. امروز به عنوان یک گیاه‌شناس، با توجه به شناخت گیاهان ایران و شرکت در سمینارهای متعدد گیاهان دارویی و آشنایی با اغلب دست‌اندرکاران این علم در کشور، یقین دارم که اغلب مطالب، دست به دست

شده و تکراری است و با صرف هزینه‌های فراوان نتایج به دست آمده شایسته توجه نخواهد بود. اگرچه در سال‌های اخیر مراکز پژوهشی و دانشکده‌های داروسازی و شیمی دست به کار بزرگ تجزیه شیمیایی و بررسی و فرموله کردن مواد موجود در گیاهان شده‌اند و مقالات متعددی در ارتباط با شناخت اسانس‌ها و ترکیبات شیمیایی گیاهان ایران منتشر شده است، اما نتایج به دست آمده از این پژوهش‌ها در هیچ یک از بیمارستان‌ها و آزمایشگاه‌ها به درجه قطعی قابل استفاده نرسیده و متأسفانه با مراجعه به هریک از کتاب‌های نگاشته شده درمی‌یابیم که همان مطالب گذشته را که قطعیت علمی آنها به اثبات نرسیده است تکرار می‌کنند. لذا مجدداً یادآور می‌شوم که با توجه به غنای گونه‌های گیاهی در ایران و پیشرفت‌های علمی به دست آمده و امکانات آزمایشگاهی فراهم شده، انجام پژوهش‌های منسجم و دقیق بر اساس برنامه‌ای بدون ضروری است و می‌تواند ما را از ناسامانی در مورد گیاهان دارویی نجات بخشد. لذا بنا به وظیفه و با توجه به شناخت گیاهان ایران و آشنایی با منابع و تسلط بر توصیف گیاهان به زبان واحد، به منظور بیان واقعیت گیاهان دارویی دست به تدوین کتاب حاضر زده‌ام. به این امید که بتواند در ارتباط با نامهای علمی گیاهان دارویی برگرفته از منابع معتبر اظهار نظر کرده و تا آنجا که ممکن است در ارتباط با تطابق اسامی فارسی گیاهان موضوعاتی ارائه دهم و در فهرستی جداگانه به گیاهانی که بنا به شرایط زمانی و بدون توجه به خواص کاربردی صحیح توسط برخی از همکاران گیاه‌شناس به عنوان گیاهان دارویی معرفی شده‌اند و به اصطلاح قابلیت گیاهان دارویی می‌دارند اشاره نمایم و بیان دارم که عنوان چنین فهرست‌های بدون سابقه علمی دارویی بر مشکلات فعلی می‌افزاید. در واقع یکی از بزرگ‌ترین اهداف نگارش کتاب حاضر، نشر اطلاعات صحیح در ارتباط با اسامی علمی، فارسی و شرح گیاه‌شناسی دقیق با اشاره به پراکندگی جغرافیایی آنها در ایران و جهان و نیز ارائه تصویر رنگی واضح از گیاهان دارویی واقعی و تفکیک این گیاهان از گیاهانی است که بنا به عللی توسط مردم بومی، بدون اثبات ارزش‌های دارویی آنها، صرفاً به علت داشتن عطر و بو یا بنا بر شنیده‌ها مصرف می‌شوند. به این مطلب در مورد بعضی از گیاهان در متن کتاب پرداخته است. در اینجا تلاش شده با مراجعه به منابع معتبر گیاهان دارویی، اطلاعات جامع و دقیق در ارتباط با خواص و کاربردهای گیاهان ارائه گردد و شاید در آینده کتاب گیاهانی بیابید که حتی تا امروز تصور دارویی بودن آن را نداشته‌اید، ولیکن منابع علمی حرفی دیگر دارند.

در این اثر فقط آمار و ارقامی را که به طور مستند از منابع گیاهان دارویی و فلور ایران جمع‌آوری نمودم بیان می‌دارم، تا عمق کار و وسعت آن بیشتر آشکار گردد. براساس بررسی دقیق فلور ایرانیکا و تیره‌های کاشته شده‌ای که در ایران می‌رویند و نام آنها در فرهنگ نام‌های گیاهان ایران آمده است، ۳۳۰ تیره از مجموعه تیره‌های گیاهی ایران دربرگیرنده گیاهان دارویی و معطرند که به طور خاص ۱۹ تیره از آنها در ایران کاشته شده و به صورت خودرو نماینده‌ای ندارند. به طور مثال، می‌توان به تیره‌های اختر (Cannaceae) و عرعر (Simaroubaceae) اشاره داشت که هر یک دربرگیرنده یک گونه هستند و جنبه‌های دارویی نیز دارند. این ۱۳۰ تیره دربرگیرنده ۷۰۰ جنس می‌باشند که جنبه‌های دارویی و معطر بودن برخی از گونه‌های آنها مسجل است. از مجموعه جنس‌های مذکور ۱۴۷ جنس وارداتی و کاشته شده، ۱۶۲ جنس معطر و بودار و ۱۱۰ جنس در ردیف درختان و درختچه‌های بومی، ۴۵ جنس درختان و درختچه‌های غیر بومی و کاشته شده هستند. در این تیره‌ها، قریب به ۲۲۵۰ گونه جای می‌گیرند که حدود ۸۷۵ گونه آنها به عنوان گیاه دارویی شناخته شده و در این کتاب معرفی شده‌اند. قریب به ۱۲۰۰ گونه گیاه معطر وجود دارد که در کنار گیاهان دارویی با شرح و تفسیر دارویی، نامهای علمی آنها آمده، ولیکن توضیحی

در ارتباط با دارویی بودن آنها بیان نشده است. در میان گیاهان دارویی رایج در ایران ۱۳ گونه در ردیف ادویه جات است و جمعاً ۲۰ گونه گیاه دارویی وارداتی به چشم می خورد. افزون بر اینها برخی از گیاهان، که تعداد آنها بالغ بر ۴۰۰ تا ۵۰۰ گونه است، توسط بومیان مناطق مختلف مصرف می شوند که در تکمیل دوم کتاب به آنها اشاره شده است.

سپاس و تشکر بی حد تقدیم خداوند کریم که قدرت نوشتن و سلامت نفس را عطا فرموده تا بتوانم بخشی از دین خود را به ملت شریف ایران ادا نمایم. از کلیه کسانی که مشوق من بوده و از نگارش این اثر حمایت نموده اند، به خصوص از دست اندرکاران شبکه ملی پژوهش و فناوری گیاهان دارویی و ستاد توسعه و کاربرد گیاهان دارویی و طب ایرانی، معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، جناب آقای داوود موسائی، مدیر انتشارات فرهنگ معاصر، به پاس راهنمایی های ارزنده در ارائه یکتاخواست مطالب در یک جلد، سرکار خانم فاطمه عباس پور برای تایپ و صفحه آرایی چند باره این اثر تشکر می نمایم. سپاس فراوان تقدیم به کلیه همکاران در مؤسسه تحقیقات جنگل ها و مراتع کشور و بخش گیاه شناسی که همه دانش و اطلاعات خود را مدیون این مجموعه تحقیقاتی هستم. در پایان سپاس بی دریغ خود را تقدیم همسر و فرزندانم می نمایم که با شکیبایی در طی مدت هشت ساله نگارش کتاب همراهیم کردند.

ولی... مظفریان - تابستان ۱۳۹۱

www.ketab.ir